

ФОРТЕЦЯ СВЯТОЇ ЄЛИЗАВЕТИ ТА ІНОЗЕМНА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (третя чверть XVIII ст.)

Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язку іноземної колонізації Південної України та виникненню й розвитку фортеці святої Єлизавети, котра в третій чверті XVIII ст. стає військовим та адміністративним центром південного степового регіону.

Ключові слова: іноземні переселенці, колоністи, гусари, фортеця святої Єлизавети, Південна Україна.

Проблема дослідження історії іноземної колонізації південної України в другій половині XVIII ст. не нова для історичної науки. Дослідники переважно акцентують увагу на міграційних процесах, кількісному й етнічному складі населення, взаємостосунках переселенців із місцевими жителями¹. Але ж інспіровані російською владою колонізаційні процеси сприяли не лише міжетнічним процесам, але й виникненню та розвитку в південному регіоні міст. З іншого боку, дослідники міст традиційно присвячують більше уваги питанням, пов'язаним із міською реформою 1870 р., а проблеми історії міст та органів їхнього управління середини XVIII ст., на жаль, вивчені недостатньо. Досить цікавими є дослідження еволюції міст, які виникли з поселень біля фортець, збудованих у середині XVIII ст. на південних рубежах Російської імперії. Одним із таких міст був Єлисаветград (сучасний Кіровоград), котрий виріс із форштадту фортеці святої Єлизавети. Безпосередньо історії цього міста присвячено надто мало досліджень, найбільш вагомими з яких є історичний нарис міського голови О.Пашутіна² та частина тому, присвяченого Кіровоградській області в серії "Історія міст і сіл Української РСР"³. Деякі матеріали містяться в працях О.Шмідта⁴, О.Дружиніної⁵, В.Тимофієнко⁶ та ін.

Традиції залучення іноземців до військової служби в Російській імперії сягають часів Петра I. Особливо це стосувалося представників поневолених Портою православних народів, котрих переважно залучали до служби в гусарських* командах. Саме з іноземних вихідців згодом формувалися гусарські полки, які набули широкого розповсюдження в російській армії у період правління Єлизавети Петрівни. У першій половині XVIII ст. були створені та розміщені в Україні 5 таких полків: Сербський, Угорський, Грузинський, Волоський та Молдавський. Поселеним був Сербський, інші, як указував академік В.Шишмарьов вважалися польовими⁷. Вони мали різний чисельний склад, але всі були некомплектними.

У середині XVIII ст. Російська імперія розпочала посилену колонізацію своїх південних районів. Цей процес хронологічно збігся із посиленням угорського впливу в Австрії унаслідок боротьби Марії-Терезії з Фрідріхом II й утисками сербів–граничан. Ці події спровокували значні міграційні процеси сербів до Російської імперії на початку 1750-х років після схвалення урядом Єлизавети Петрівни звернення групи сербських офіцерів на чолі з полковником І.Хорватом про переселення до Російської імперії й створення гусарського полку кідькістю в 1 тисячу осіб. Перші групи граничан прибули до Києва в жовтні 1751 р. Із І.Хорватом до Російської імперії мігрувала незначна кількість сербських вояків. В історіографії зустрічається різні дані,

* Гусари – різновид кавалерії, уперше з'явилися 1458 р. в Угорщині.

щодо їхньої кількості, переважно називається 218 осіб. Російська влада присвоїла полковнику І.Хорвату чин генерал-майора й доручила створити на Півдні України для сербських переселенців військово-землеробське поселення – Нову Сербію. Під неї царат виділив територію 200 на 30 верст у районі рік Синюхи, Великої Висі, Кагарлика, Тури, Кам'янки, Березівки, Омельника й Дніпра. Виняткове право селитися на її території отримують вихідці з Молдавії, Валахії, Македонії та Сербії, а місцеве корінне українське населення переселяють далі на південь⁸. Нова Сербія початково мала складатися із двох поселених полків: Гусарського й Пандурського*, кожен з яких охоплював 20 рот, розміщених по шанцях⁹.

Незважаючи на те, що планувалося заселяти Нову Сербію переважно сербами, що було відображено й у назві цього військово-адміністративного утворення, усе ж переважну частину переселенців склали вихідці з дунайських князівств Молдавії та Валахії. Так, зокрема, 1754 р. вони становили 78 % переселенців¹⁰. Незначна кількість сербських мігрантів, насамперед була викликана перешкодами австрійської влади. Російські послы свідчили, що сербів обкладали додатковими податками, не дозволяли вивозити членів сімей і прислугу¹¹.

Згідно із сенатською інструкцією 1752 р., переселенський рух до Нової Сербії координував генерал-майор артилерії І.Ф. Глебов, котрий уважався також її головним командиром. Для захисту південного кордону Нової Сербії, згідно з указом Єлизавети Петрівни генерал-майору Івану Хорвату від 11 січня 1752 р. будується фортеця Св. Єлизавети. Для спорудження цієї фортеці, як зазначає В.Тимофійко, рівнинне місце вибрано під керівництвом генерала І.Ф.Глебова¹². Незважаючи, що офіційною датою закладення фортеці вважається 18 червня 1754 р., однак в історіографії трапляються й інші думки щодо датування заснування цієї фортеці. Деякі дослідники вважають, що її було закладено 1752 р.¹³ чи 1753 р.¹⁴. Проте, 1802 р. члени Єлисаветградського міського магістрату вказували, що фортеця Святої Єлизавети виникла у 1754 р.¹⁵. Ця фортеця згодом стає центром Новослобідського козацького полку, який був створений для "облаштування українців, які виселялися з цих земель, припинення їхньої безконтрольної міграції, охорони кордону та створення надійного буферу між Новою Сербією і Запорожжям"¹⁶. Фортеця святої Єлизавети стала головним опорним пунктом для Нової Сербії, мала захищати її із фронту, а на флангах цю роль відігравали Архангельськ на р. Синюсі та Мишурич Ріг на р. Дніпрі.

Окрім цього, фортеця святої Єлизавети стає адміністративним та військовим центром російського імперського впливу в південному регіоні. Тому цілком логічно, що серед усього комплексу проблем, розв'язання яких покладалося на коменданта цієї фортеці або російських високопосадовців, які перебували в ній, значне місце посідали питання іноземних переселенців: болгар, волохів, греків, македонців, молдаван, сербів та ін. Ураховуючи, що представники підвладних Порті християнських народів володіли турецькою мовою, їх часто використовували як перекладачів, розвідників та кур'єрів до урядовців Оттоманської імперії. Так, наприклад, 1755 р. після загострення російсько-турецьких відносин у зв'язку із створенням Нової Сербії та будівництвом фортеці святої Єлизавети генерал-майор І.Ф.Глебов відправив з листами до буджацького сераскер-паші в м. Білгород на р. Дністер капрала Молдавського гусарського полку Івана Херескула, котрий успішно справився із цією місією¹⁷.

На клопотання коменданта фортеці святої Єлизавети бригадира Муравйова сенатським указом від 14 серпня 1761 р. змінюються правила для заселення Ново-слобідського козацького полку, котрі мали сприяти переселенню іноземних вихідців до Південної України¹⁸. На території фортеці святої Єлизавети містилася Новослобідська полкова канцелярія, коменданту фортеці належало розглядати "между тех козаков... партикулярные споры, а особливо в отведенных им землях"¹⁹. Якщо ж його рішення не влаштовувало сторони конфлікту, то вони мали право звертатися до київської губернської канцелярії.

Переселенці до Російської імперії на початку 1750-х р. приймали підданство й складали присягу на вірність російській цариці в Санкт-Петербурзі, згодом в Києві, а після побудови фортеці святої Єлизавети – в ній. Так, зокрема, згідно з ордером генерал-поручика Нарішкіна, у травні 1763 р. в гарнізонній канцелярії фортеці святої Єлизавети було прийнято до російського

* Пандури (від містечка Пандур) – піше іррегулярне військо. У Російській імперії пандури з'являються 1752 р. після дозволу Єлизавети Петрівни Івану Хорвату щодо створення Нової Сербії. У зв'язку із реформуванням військових поселень на Півдні України 1764 р. пандурські полки розформовуються.

підданства й приведено до присяги серба – вихідця із цісарської області Арсенія Ракічевіча, який мав служити в гусарському полку Івана Хорвата²⁰.

Разом із фортецею святої Єлизавети розвивався форштадт (міщанська слобода) біля неї, де також поселялися іноземні мігранти. Так, зокрема, у квітні 1757 р. там мешкали у власних будинках волохи Петро Стефанов (відставний капрал Сербського гусарського полку), Федір Яковлев та Іван Семенов (відставні Молдавського гусарського полку)²¹. Окрім них, у міщанській слободі мешкали греки, вихідців із Криму: Федір Костантієв (мав власний будинок), Антон Христофорович (мешкав у будинку ратмана Дмитра Мишуровського), Апостол Дімітрієв та Дмитро Лазоров²². Загальна кількість населення форштадту фортеці була наступною:

Населення міщанської слободи фортеці святої Єлизавети у квітні 1757 р.²³

<i>Категорії мешканців</i>	<i>Осіб</i>
Міщани, котрі мали свої будинки та подвір'я	95
Міщани, котрі жили в чужих дворах	21
Інших міщан	11
Греків	3
Іноземних торговців, які здійснювали торгівлю в найманих коморах	14
Вихідців із розкольницьких слобод у Польщі	5
<i>Разом</i>	<i>149</i>

Цікаво, що укладачі "Именного списка сколько крепости Святой Елисаветы в мещанской слободе жительство состоит мещан", підсумовуючи дані, серед іноземних вихідців виділили лише греків. Форштадт біля фортеці святої Єлизавети 1764 р. став центром Єлизаветградської провінції Новоросійської губернії. Для заохочення переселення до форштадту фортеці святої Єлизавети влада надає пільги купцям і ремісникам та грошові позики іноземцям.

Незважаючи на різноманітні заходи владних інституцій щодо колонізації південного степового регіону, все ж темпи заселення цих територій були не достатніми. Генерал-аншеф Панін, доповідаючи Катерині II у березні 1764 р., наголошував, що на цих теренах кількість цивільних мешканців (обивателів) лише "не много превосходнее" військових²⁴. Тому при реформуванні управління Південної України та створенням Новоросійської губернії у березні 1764 р. царат акцентує особливу на посиленні колонізаційних процесів за допомогою іноземних вихідців. Переселенцям надавалися землі, грошова допомога й звільнення від сплати податей строком від 6 до 16 років²⁵. Ці заходи дещо прискорили міграційні потоки до Єлизаветградщини, етнічний склад якої був наступним: українці – 65,37 %, волохи (молдавани) – 15,40 %, росіяни – 12,66 %, серби – 3,22 %, поляки 1,56 %²⁶. Так, зокрема, якщо в межах Єлизаветградської провінції, 1762 р. мешкало 24 627 осіб чол. статі, то 1764 р. – 32 571 особа чол. статі²⁷. Особлива увага урядовців приділялася організаторам масових переселень до регіону, так званим вербувальникам. Вони мали змогу отримати офіцерське звання й автоматично – дворянський стан людям різноманітного походження або заробити більш високе звання тим, хто вже мав офіцерський чин. Так, зокрема, законодавець встановлював наступні норми:

Співвідношення кількості завербованих до військової служби в Новоросійській губернії іноземців та отриманням звання²⁸

<i>Військові звання</i>	<i>Кількість завербованих осіб</i>
Майор	300
Капітан	150
Поручик	80
Прапорщик	60
Вахмістр	30

Зрозуміло, що не всі з переселенців бажали вступати до військової служби, тому в разі якщо вербувальник приводив цивільне населення, то для отримання вищеназваних чинів він мав завербувати вдвічі більше осіб.

Значних демографічних збитків південному степовому регіону завдали кримські татари під час набігу 1769 р. Тоді лише в Єлисаветградській провінції загинуло та потрапило до полону 3144 особи, було спалено 1900 хат, 4 церкви, 3 вітряки, 1 гуральня²⁹. Тому уряд вирішує розмістити на цих теренах новий Молдавський гусарський полк, сформований 1769 р. з волохів, молдаван, греків та представників інших підвладних Потрі християнських народів, які під час війни перейшли на бік російської армії. Історія згаданого військового підрозділу й заселення наданих йому територій тісно пов'язані з діяльністю Василя Лупула-Зверєва (Василе Лупула). За успішні виведення єдиновірних народів, переважно вихідців із Дунайських князівств Молдавії та Валахії, Зверєв отримав звання полковника й очолив новий Молдавський гусарський полк. Відомо, що В. Зверєв не лише особисто займався вербуванням переселенців, але й мав широку розгалужену мережу агентів для цього, завдяки чому до Молдавського гусарського 1771 р. відразу переселилося 15 526 осіб³⁰. Документи свідчать, що вербувальники використовували будь-які методи для заохочення переселення, вдаючись навіть до відвертої брехні. Так, зокрема, Василь Зверєв ще майором у жовтні 1769 р., перебуваючи у фортеці святої Єлисавети, звернувся від імені Катерини II до волоського православного народу, безпідставно обіцяючи "вечно и по смерть никаких всем волохам будущих в фамилиях податей не платитъ"³¹. Тому й не дивно, що багато хто, дізнавшись про реальні умови поселення, утік за кордон. Так, наприклад, поручик Молдавського гусарського полку з форпосту на р. Синюсі Іван Підгорний, у травні 1773 р. доповідав коменданту фортеці святої Єлисавети полковнику артилерії Дувінгу про те, що з 15 роти (Вільшанки) капітана Ісаєва втекло 15 сімей волохів, які перебували на польській території і погодилися повернутися назад до 15-ї роти³². Проте, щоб пропустити їх з Польщі до Молдавського гусарського полку через указаний форпост, треба було отримати відповідну резолюцію коменданта фортеці святої Єлисавети.

Після російсько-турецької війни територія імперії Романових значно розширилася, й фортеця святої Єлисавети втратила своє стратегічне значення. Однак, різноманітні пільги, котрі надавалися переселенцям, збільшили притік населення не лише до Єлисаветградської провінції, а й до форштадту фортеці. Поселення біля неї значно розрослося й 1775 р. "уже называлось Елисаветградом и получило права города"³³. Але то вже тема іншого дослідження.

¹ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб, 1869; Велицин А.А. Иностранная колонизация в России // Русский вестник. – Кн.1 – 2. – СПб., 1889; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – СПб., 1908; Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775 рр.). – Ч.1 – 2. – Мюнхен, 1960; Шишмарєв В.Ф. Романские поселения юга России. – Л., 1975; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – XIX в. (Екатеринославская и Херсонская губернии в 1719 – 1858 гг.). – М., 1976; Посулько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998 та ін.

² Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.

³ Кіровоградська область. Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972.

⁴ Шмидт А. Херсонская губерния. – Ч.1 – 2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т. 23. – СПб., 1863.

⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1959; її ж: Южная Украина в 1800 – 1825 гг. — М., 1970; її ж: Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. — М., 1981.

⁶ Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984.

⁷ Шишмарєв В.Ф. Романские поселения юга России. – С. 32.

⁸ Орлик В. Міграції як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття // Проблеми міграції. – 1999. – № 2. – С. 33.

* Пандури (від містечка Пандур) – піше іррегулярне військо. У Російській імперії пандури з'являються 1752 р. після дозволу Єлисавети Петрівни Івану Хорвату щодо створення Нової Сербії. У зв'язку із реформуванням військових поселень на Півдні України 1764 р. пандурські полки розформовуються.

⁹ Детальніше див.: Пивовар А.В. Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 218 – 219, 300.

- ¹⁰ Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и демографические процессы). – Кишинев, 1979. – С. 45.
- ¹¹ Костяшов Ю.В. Сербь в Австрийской монархии в XVIII веке. – Калининград, 1997. – С. 43.
- ¹² Тимофеенко В.И. Вказ. праця. – С. 41.
- ¹³ Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 52; Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Уроки імперської політики // Відродження. – 1994. – № 3. – С. 70.
- ¹⁴ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 312.
- ¹⁵ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф.18. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.38.
- ¹⁶ Орлик В. Вказ. праця. – С. 33.
- ¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України (далі – ІР НБУ). – Ф.ІХ. – Од. зб. 132-214. – Арк. 2.
- ¹⁸ Полное собрание законов. – Т. XV. – № 11312. – С. 770.
- ¹⁹ ІР НБУ. – Ф.42. – Од. зб.277. – Арк. 46 зв.
- ²⁰ Там само. – Ф.ІХ. – Од. зб.1904-1911. – Арк. 3 – 3 зв.
- ²¹ Там само. – Од. зб. 251-252. – Арк. 9 – 9зв.
- ²² Там само. – Арк. 8 зв.
- ²³ Складено на основі: ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Од. зб. 251-252. – Арк. 11.
- ²⁴ ІР НБУ. – Ф.V. – Од. зб. 1-103. – Арк. 137.
- ²⁵ ПСЗ. Вказ. праця. – Т. XVI. – № 12099. – С. 659.
- ²⁶ Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 257.
- ²⁷ Там само. – С. 122.
- ²⁸ Складено на основі: ПСЗ. – Т. XVI. – № 12099. – С. 666.
- ²⁹ Орлик В.М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні. – К., 1996. – С. 12.
- ³⁰ Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 107.
- ³¹ ІР НБУ. – Ф. 42. – Од. зб. 38. – Арк.6.
- ³² Там само. – Ф. ІХ. – Од. зб. 3704-3731. – Арк. 30.
- ³³ Тимофеенко В.И. Вказ. праця. – С. 123.

Статья посвящена исследованию взаимосвязи иностранной колонизации Южной Украины с возникновением и развитием крепости святой Елизаветы, которая в третьей четверти XVIII в. становится военным и административным центром южного степного региона.

Ключевые слова: иностранные переселенцы, колонисты, гусары, крепость святой Елизаветы, Южная Украина.

The article is devoted to the investigation of the interrelation of South Ukraine's foreign colonization with the foundation and development of St. Elizabeth Fortress, which becomes a military and administrative centre of the south steppe region in the third quarter of the XVIII century.

Key words: foreign migrants, colonists, hussars, St. Elizabeth Fortress, Southern Ukraine.